

Mitrović Dr.:

Pregled istorije
francuske književnosti.

Schäffer:

Francuski razgovori.

NACRT
GRČKE FILOZOFIJE

Za prvu uputu i kao repetitorij

sastavio

Dr. ĐURO KESIĆ,
GIMNAZIJSKI PROFESOR.

I. DIO.

Grčka filozofija do Sokrata.

Sarajevo 1919.

Prelog:

- - - Repetitorij - - -

Opće povijesti

Stari — Srednji - - -

==== i =====

- - - - - Novi vijek.

N A C R T
GRČKE FILOZOFIJE

Za prvu uputu i kao repetitorij

sastavio

Dr. ĐURO KESIC,
GIMNAZIJSKI PROFESOR.

I. DIO.

Grčka filozofija do Sokrata.

Gdje je što?

	Strana
Uvod	3
1. Jonski hilozoističari	5
Talet	5
Anaksimn	5
Anaksimandar	5
2. Vjerske struje i filozofija	6
Ksenofan	7
Pitagora	8
3. Bitak i bivanje	9
Heraklit	9
Parmenid	11
Zenon	12
4. Posrednici	12
Empedoklo	13
Anaksagora	15
Demokrit	17
Osvrt	20

T. Zundar
SAR 1950

Uvod.

Grčki se je duh vinuo do divne visine ne samo u pjesništvu, u kiparstvu, arhitekturi i slikarstvu, nego i u filozofiji i u znanostima uopće. Put, kojim se je u filozofiji do te visine popeo, opisuje povijest grčke filozofije¹⁾. Njegov smjer nije bio uvijek isti. Prema tome u grčkoj filozofiji razlikujemo dva veća razdoblja. U prvom se umnici bave naročito vanjskim svijetom, što okružuje čovjeka, u drugom je u središtu njihova interesa sam čovjek. Za drugu periodu značajna je djelatnost Sokrata, zato se ova razdioba poklapa s razdiobom filozofije u filozofiju prije Sokrata i iza njega. U prvom razdoblju pulzira život filozofije na periferiji grčke kulture, u drugom u srcu njezinu, u Ateni.

Razdoblja.

Prvi grčki filozofi, domovinom maloazijski Jonjani, nastoje da riješe pitanje, od čega je postao svijet i kako je postao. Zašto ih u prvom redu zanima ovaj problem?

Prvi problem.

¹⁾ Glavno je djelo o povijesti grčke filozofije *Eduard Zeller, Die Philosophie der Griechen*, šest svezaka, Tübingen. Više u pojedinim slikama nego sistematski *Th. Gomperz, Griechische Denker*, 3. sv. Wien 1903., II. 1909. Za bržu orijentaciju služi dobro *Zeller, Grundriss d. g. Ph. Leipzig* 1907 i *Hans v. Arnim, Geschichte d. antiken Philosophie* (u skupnom djelu *Kultur d. Gegenwart*, I, V. Lpz. 1909). Za naprednije *W. Windelband, Gesch. d. alten Ph.* (W. Müllers Hdb. d. klass. Altertumswissensch. V, 1°, München 1894) i *Geschichte der Philos. Freiburg* 1900 od istog pisca. Za filologa i kao bibliografija *Überweg-Prächter, Grundriss der Gesch. d. Ph., Berl.* 1900.

Popularno obrađuje pojedina razdoblja M. Wundt, *Opis. d. grčke filozofije*, Berl. 1900.

Grčka religija nije poznavala nepovredljivih vjerskih članaka, nije bila dog-

Religija prema filozofiji.

matična, a ne nalazimo u njoj ni organizovanog svećeničkog staleža, koji bi upravljao vjerskom svijesću naroda. Tako je i pitanje o postanku svijeta bilo s vjerskog stajališta otvoreno pitanje. No to je ujedno i najzamašnije pitanje filozofije, a priprost čovjek voli da čita samo krupna slova, on se zanima naročito onim, što na njega najjače djeluje. To je pri-

Kosmogonija.

roda, i blaga i strašna. Blaža rataru nego građaninu, koji ne poznaje užitka zbog dobre žetve, strašnija seljaku za pleterom, nego učenjaku pod čvrstim krovom. Dok čovjek još mora ratovati s prirodomi svladavati je, on je obožava. Blagodat i štetu, koju mu nanosi, pripisuje djelovanju od sebe jačih bića, koja žive svojim životom, mrze i ljube. A gdje su bića, tu je i postanka, gdje obitelj, tu se mora paći i praotac. I Grk se pita: kako se je rodio svijet? A grčki pjesnik¹⁾ daje narodu knjigu — kod drugih bi to naroda učinio prorok, — da mu protumači „rodoslovlje bogova“ — teogoniju.

Ali mladi narodi brzo žive. Nije prošlo valjda ni sto godina, otkako je Heziod svojim ratarima, pastirima i mornarima tumačio, da su nebo i zrak i gore i vode i mali i veliki bogovi potekli iz braka majčice Zemlje i boga Ljubavi, a već su to za Jonjane u Maloj Aziji bila naklapanja. Ondje se je najprije razvila pismenost, procvalo pjesništvo, obogatilo iskustvo trgovačkim saobraćajem, podiglo građanstvo i razvio smisao za viša pitanja od stjecanja svagdašnjeg hljeba. No od prirode čovjek se otudio, već se je ne boji, već je i ne obožava. Ali još nije toliko samostalan, toliko pun sebe, da mu se čini važniji svijet u njemu, nego svijet oko njega, još ga zanimaju oluje mora više nego oluje svoje duše. No bogovi su iz prirode is-
čezli, te se čovjek ne pita više „kako se

Kosmogonija prelazi u kosmo-

jet?“ Kosmogonija¹⁾ postala je kosmologjom²⁾ Nego ni na tome stepenu, a ni kasnije nije se grčka filozofija konačno odbila od svog praznora, od božanske prirode, nego je upravo time, što je skinula prirodu njezin božanski značaj, pročistila pojam o Božanstvu, izdigavši ga nad prirodu (Wundt).

1. Jonski hillozoističari.

Kosmogonija postala je kosmologijom: svijet se nije rodio, nego je nastao. No kako se prije narod pitao, od kojega se je boga rodio, tako se sada filozofija pita, od koje je stvari nastao.

Što je pratvar?

Posve je prirodno, da su to pitanje prvi filozofi nastojali riješiti radikalno: stali su ispitivati, koja bi od poznatih stvari mogla pramaterija. Talet iz Mileta, astronom i matematičar, — doba života znamo mu po tome, što je odredio pomrčinu sunca od 28. maja 585. pr. Is. — mislio je, da je sve postalo od vlažne stvari ili, kako veli, od vode, valjda stoga, što je vlaga pratilac i uslov života. Njegov mladi zemljak Anaksimena (oko 550.) držao je, da je pratvar zrak, koji se toplinom rastanjuje do vatre, a studeni zgušćuje u vodu, a koji je isto tako prabitak svega, kao što je naš bitak duša, koja i nije drugo nego zrak.

TALET: pratvar je voda

ANAKSIMEN: pratvar je zrak.

No bilo je već prije Anaksimena ljudi, koji su uvidali, da im nedostaje snage, da u stanovitoj stvari otkriju pratvar. Stoga Anaksimandar (610.—547.) voli da odredi, kakova mora da je pratvar. Ona je beskonačna (τὸ ἀπειρον, ἀπειρον), jer bi se inače vremenom istrošila, po trajanju

ANAKSIMANDAR početak je τὸ ἀπειρον

¹⁾ grčki κόσμος, (kósmos) svijet i γίγνεσθαι (gignesthai), radati se, dakle nauka o „rođenju“ svijeta.

je vječna. Gibanjem se iz nje izlučuje najprije „toplo“ i „hladno“. Iz „toplog“ izluči se vatra, te se obavije oko „hladnog“, zraka, i voda („vlažno“), koja se staloži na nosiocu „suhog“, na zemlji. Ova lebdi u zraku u obliku niske valjka. Na njoj se pojavije u vlazi živa bića, vremenom promijeniše svoj način života i stadoše živjeti na kopnu, te tako u dugom nizu razvoja nastade i čovjek¹⁾.

Međutim otkuda pratvari Taleta, **Pratvar je živa: hילוзоizam.** Anaksimandra i Anaksimena sposobnost, da se rastanjuje, zgušćuje? Ko ju je stavio u gibanje? Ona sama. Jer to nije mrtva tvar, nego ona živi; naš je život dio njezinoga. Stoga se nauka Milećana ne nazivlje materijalizam, nego **hילוзоizam**²⁾. Materija po njima mora u sebi nositi klicu života, jer će iz nje nastati život, ona mora biti u kretanju, jer je to ljudima, koji još ne poznavaju kemije, jedino sredstvo da protumače one beskonačne procese pretvaranja, izlučivanja, zgušćivanja. A materija im je živa i po tome, što su ipak djeca svoga naroda, kojemu je svaki potok, svako drvo živo, božansko biće. Zato je i Taletu i Anaksimenu — za Anaksimandra nje posve sigurno — svemir i pratvar: božanstvo.

2. Vjerske struje i filozofija.

Milećani nadovezuju svoju nauku na narodno vjerovanje, ali je izgrađuju tako, da gubi vjerski karakter. Nešto kasnije nailazimo na struje, koje obaraju narodno vjerovanje, da se dovinu do čistije religioznosti.

U grčkoj religiji valja da razlikujemo dvije struje: drevno vjerovanje naroda u žive prirodne sile³⁾ i religiju **Vjerske prilike. Animizam i antropomorfizam.** jonskoga epa, napose Homera. Ova je odabrala

¹⁾ Evo zametka descendentnoj teoriji Lamarcka, Darwina i Haeckela.

²⁾ grč. ὄλη, (hýlē) materija, i ζωή. (dzoe), život.

između silesije lokalnih bogova jedan još uvijek dosta znatan zbor i dala pjesničkom fantazijom ovim prirodnim silama ljudski lik¹⁾. Homerski su bogovi, istina, nadčovječno moćni, vječni i blaženi, no uostalom ljudi: sve se ljudske vrline i pogreške nalaze i kod njih, samo u povećanom mjerilu. Homerova mitologija potisnula je starije narodno vjerovanje u dobre i zle prirodne sile, ali ga nije istisnula. Međutim ni narodno vjerovanje ni homerska religija nijesu religije srca. Homerskim bogovima i obožavanim prirodnim silama izdan je čovjek na milost i nemilost. Poštenjaka snalazi nesreća i zločinca mimoilazi kazna, ako se bogovima svidi. „Pokori se, ublažuj nebeske i podzemne demone žrtvom i molitvom“ — to je grčka religioznost. No vlast sile i samovolje ne može biti trajna, pa ni u bogova. Kraj oficijelne religije **Djelovanje sektā** stadoše se razvijati sekte, kojih je nauka protest protiv vlade bogova Homerovih. Nauka ovih sekta osniva se na čeznji, da otkrije vječnu tajnu odnošaja između naših djela i udara našeg života, da nađe put k blaženstvu i traži ga ili u ujedinjenju s Bogom još za života²⁾ ili u čistu životu, kojim ćemo okajati grijeha naše prijašne egzistencije, zbog koje eto sad i nedužni moramo da trpimo, te naći bolju sudbinu iza smrti³⁾. Sve te sekte idu dakle za nekim višim shvaćanjem božanstva i nastoje da očiste vjeru od nedostojnih primjesa. Ovo je okolica, iz koje niče nauka Ksenofana i Pitagore.

Ksenofan (572.—480?) bijaše rodом iz jonskoga Kolofona. Kasnije je živio u Eleji u Donjoj Italiji, te prema tome nazivljemo nauku, koju je osnovao, eleatskom. Njegov

KSENOFAN.
Monoteistički
panteizam.

¹⁾ „antropomorfizam“ od grč. ἀνθρωπος, (ánthrōpos) čovjek, μορφή (morphē) oblik.

²⁾ Dionizova religija. Njezini šljedbenici opajaju se vinom, muzikom i igranjem do zanosa, ekstaze; ova dostiže svoj vrhunac u tome, što jedu meso životinje, u kojoj je utjelovljen sam bog Dioniz i tako

je život borba s antropomorfizmom i politeizmom religije epa. Početak i suština svega je božanstvo. Ono je jedno jedino¹⁾, a ujedno i sve što postoji (ἐν και παν)²⁾ Prema tome božanstvo nema ni ljudskog oblika ni ljudskih mana. Vječno je po početku i trajanju, beskonačno po prostoru; jer je jedno, stoga je i nepomično, — ta kud bi se micalo, kad je ono sve? — a stoga i nepromjenljivo.

I Jonjanin Pitagora s otoka Sama **PITAGORA.** naučava u Donjoj Italiji, gdje je — u Krotonu — osnovao oko 530. god. pr. Is. vjersku zajednicu. Svrha joj je bila, da čovjek čistim životom, udešenim po stalnim pravilima, dotjera dušu do njezine prvobitne čistoće (v. str. 7) Pitagorovci naime vjerovali, da je vječna i neprolazna duša za neku kaznu zatvorena u smrtno tijelo. Vlada li se u tom tijelu dobro, čeka je iza smrti bolji udes, a ako griješi, mora da iza smrti jednog tijela seli u drugo, u tijelo gore vršiti (u tjelesna životinja, zločinaca), dok se opet postepeno ne dovine svog cilja. Za odgoju duše smatrahu važnim sredstvom muziku pripisujući skladu glasova utjecaj na duševni sklad. To ih dovede do ispitivanja zakonâ muzičkog sklada i do spoznaje, da se on može brojevima izraziti³⁾. S tim je u vezi i zanimanje matematikom, koja brojem određuje crte, plohe i tjelesna, te njihov međusobni odnošaj. Ali oni ne smatraju broj samo mjera, nego i suštinom svega, naglašujući isto tako jednostrano oblik i veličinu, kao što Milećani materiju. Čitav im je svijet sklad i broj. Broj je suština ne samo predmeta, nego su i duševna svojstva, društveni odnošaji, u svojoj suštini brojevi.

¹⁾ dakle u toliko je Ksenofan monoteista.

²⁾ panteizam.

Ne dajse ustanoviti, koliko od cijelog sistema nauke o brojevima pripada samom osnivaču sekte, Pitagori, a koliko kasnijim šljedbenicima. No kolikogod se ta nauka u jednu ruku izrodila do misticizma i igrarije¹⁾, u drugu je ruku u fizici²⁾; matematičari³⁾ i astronomiji⁴⁾ donijela čovječanstvu trajnih plodova.

3 Bitak i bivanje.

Talet i Anaksimien nastojali su da protumače beskonačnu raznoličnost pojava u svijetu kakvoćom materije tražeći u materiji razlog, zašto sve u svijetu onako biva, kako biva. Drugi podoše protivnim putem. Već se Anaksimandar odriče težnje, da zaista pronade jednu stanovitu materiju, koja bi po sebi bila takova, te bi se sve bivanje u svijetu moralo onako odigrati, kako se odigrava. On se radije pita, kakova bi morala biti materija, da zadovolji tumačenju prirode uopće. Tu dakle nastaje pitanje, koji je zakon, što u svjetskim pojavama vlada? Jasno je, da je bez poznavanja toga zakona uzaludan svaki pokušaj da dublje prodremo u shvaćanje krajnjih uzroka svega što jest.

Promotrimo li svijet oko nas, udara nam u oči vječna mijena u njemu. Na tome **HERAKLIT.** se opažanju osniva nauka Heraklita iz **Mijena je bitak.** Efeza (oko 500. pr. Is.) Vječna mijena, πάντα ῥεῖ, (pánta reí), sve teče, to mu je temeljni zakon svega bivanja. Sve što jest, samo je manifestacija te mijenje, mijena je bitak svega. Već Milećani opaziše, da je gibanje i promjena spojena s mijenjanjem temperature, te s toga tvrdi Heraklit, da je mijena, taj bitak svega, vatra. „Vatru“ ne zamišljaše Heraklit samo tjelesno, dakle

¹⁾ n. pr. pravедnost - x² (jednako za jednako), ljubav i prijateljstvo - 8 (u oktavi najjasnije izbija harmonija) itd.

²⁾ matematička osnova akustike; ³⁾ t. zv. Pitagorin poučak;

kao neku tvar, nego i kao proces, kojim se zbiva sve mijena, koji je uopće suština svega, jer — kako rekosmo — trajnoga bitka nema. Gdje nam se čini, da ima bitak, tu nas naša osjetila varaju, samo razum nam kazuje istinu. No kako se zbiva ta mijenja? Zbiva se

„Rat je otac svega.“

tako, da se sve pretvara u protivno. To je opet samo stoga moguće, što se u svemu nalaze u jednakoj mjeri protivna svojstva. Jer kako bi se na pr. nešto što je žitko, inače moglo pretvoriti u kruto?)? Otkuda bi pridošla ta krutost? Ko bi je unio? Krutost mora da se je dakle u žitkom već nalazila, a nas su osjetila varala, kada smo rekli, da je predmet samo žitak: on je zaista u isto vrijeme i krut. Sve je na prelazu iz jednog stanja u protivno. Padanje iz opreke u opreku, to je bivanje, ili kako Heraklit kaže: rat je otac svega i vladar svega (πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς).

Vatra, iz koje je sve proizašlo, pretvara se u protivno: u vodu. Voda se

„Put dolje i gore“

opet rastvara u dvije protivne tvavi: u laki, vatreni dah, koji se vraća k svom izvoru, i u tešku hladnu zemlju. I iz tvrde zemlje biva opet protivno: žitka voda, od ove opet protivno: vatra. Tako se sve istodobno i neprestano kreće na „putu dolje“ (ὄδος κάτω) iz vatre u tvari, koje u svijetu poznajemo, i iz ovih tvari na „putu gore“ (ὄδος ἄνω) k izvoru svega, k vatri.

Kako pojedine tvavi, tako se i cijeli svemir kreće na „putu dolje i gore“. Proizašavši iz vatre stvara pojedine tvavi, te se tečajem jedne „velike godine“ (18.000 ili 10.8000 godina) pretvori opet potpuno u vatru. Takovi se procesi stvaranja i izgaranja svijeta izmjenjuju jedan za drugim u uvijek jednakom obliku, po nepromjenljivoj zakonu, ili po „usudu“, „mudrosti“, „pravdi“, kako Heraklit taj zakon nazivlje, naslućujući nejasno nepromjenljivost priro-

dnog zakona. Čovjek je svijet u malom. I on je podređen vječnom, svemirskom zakonu,

Čovjek.

te mu se mora pokoravati. Vatra je i njegov element života: duša. Suhe su duše dakle bolje od vlažnih, od duša pijanica. Iza smrti tijela živi duša dalje po različitim tjelesima do općenite pretvorbe u vatru. Heraklit je prvi zanijekao valjanost naših osjetila, da nam služe kao vodiči na putu k spoznaji: samo razum vodi k istini. No ako nas naša osjetila varaju, kad nam prikazuju, da ime nešto trajno, dok je sve uistinu mijena, nije li i protivno moguće? Nije li moguće, da mijene uopće nema? U tom protivnom smjeru izgrađuje pogled na svijet nauka Parmenida iz Eleje (oko 500.) Već je Anaksimandar uvidio,

PARMENID.

da pramaterija mora biti i po prostoru i po vremenu bez granice, Ksenofan je našao, da je ἐν καὶ πᾶν jedno, nepromjenljivo i vječno božanstvo. Ovu nauku Parmenid logički dotjeruje i izvodi iz nje nužne posljedice.

Ako potražimo, što je zajedničko svima pojavama i tvarima vidljivog svijeta, pa i samim mislima našim, doći ćemo konačno do rješenja, da im je zajedničko to, da postoje, da jesu. No ovaj bitak nije samo glavno svojstvo, nego upravo jedina suština svega. Evo zašto. Kad ne bi bitak bio suština svega, moralo bi biti nešto drugo, dakle nešto, što nije bitak, a to je „ne-bitak“. No ne-bitka ni pomisliti ne možemo, jer već tim, što ga pomišljamo, postaje bitkom u našim mislima. Ἔστιν εἶναι (éstin éjnaj) „postoji (samo) bitak“, veli dakle Parmenid. Ali još je važnije, što iz toga dalje izvodi. „Bitak“ je svakako samo jedan, jer inače bi morao postojati ne-bitak. Stoga je i vječan, jer bi inače morao postati. Iz čega? Iz ne-bitka? Ta toga nema. On je po tome i nepokretan (ta kuda bi se kretao?) nepromjenljiv (ta u što bi se promijenio?).

„Sve je bitak“

jedinstven i nepodjeljiv. Kako međutim naivno mišljenje smatra pravim bitkom samo tjelesno¹⁾ i Parmenidu je bitak tjelesnost, materija (τὸ πλέον) u najsavršenijem liku kruglje. Stoga mu je ne-bitak (τὸ μὴ ὄν) prazan prostor (τὸ κενόν), te uči, da praznog prostora nema.

Kako je bitak jedinstven, vječan, nepromjenljiv i nepokretan, ne može uopće biti raznoličnosti, mijene, gibanja, propadanja i nastajanja. To su po Parmenidu sve varke osjetila. Njegov učenik **ZENON** iz Eleje (oko 460.) obara se ishitrenim dokazima na one, koji ipak tvrde, da postoji mijena itd.¹⁾ Dokazuje im, da ovakova tvrdnja vodi do apsurdnosti, te formalnom vještinom dokazivanja postaje očem *dialektike*.

4. Prvi posrednici.

Heraklit vidio je samo jednu stranu svjetskog problema: neprestano bivanje i mijenu, Parmenid je naslućivao drugu, da se za tim bivanjem i tom mijenom ipak krije neki opći trajni bitak, koji je jezgra svakom pojedinom predmetu, a sve pojedino spaja u jedinstvenu cjelinu. No Parmenidu nije uspjelo da taj bitak, taj supstrat svega, tako shvati, te bi iz njega mogao izvesti raznoličnost stvari, nego mora da tu raznoličnost naprosto niječe. Možemo reći, da je tu ključ cijele metafizike, te je i cijela kasnija filozofija Grka zabavljena time, da dovede u sklad bitak i mijenu.

Parmenidu bilo je nemoguće da pomoću „bitka“ protumači množinu i različitost u svijetu iskustva naročito stoga, što je „bitak“ smatrao jedinim i nepomičnim. Stoga posrednici pokušavaju da „bitak“ riješe tih ose-

¹⁾ Sjetimo se, kako neuk tvrdi, da duše nema, jer je „nije nikad

bina, ne bi li im uspjelo da onda protumače empirički svijet, svijet svagdašnjeg iskustva.

Još vrlo površno čini to **Empedoklo**.

EMPEDOKLO.

Ovaj prorok-pjesnik-filozof iz Agrigenta (Girgenti) na Siciliji (oko 495.—435.) mjesto jednog bitka uzimlje naprosto četiri stvari iz nauka svojih preteča: zemlju¹⁾

Četiri elementa.

vodu²⁾, zrak³⁾ i vatru⁴⁾. No kod njega se ove stvari same ne mijenjaju, jer i on stoji na stajalištu Parmenida, da je „bitak“ nepromjenljiv i neprolazan, da u „bitku“ samom nema mijene, propadanja i nastajanja. Mijena i prividno propadanje i nastajanje posljedica su samo miješanja i razlučivanja vječnih i

Miješanje i razlučivanje elementa.

nepromjenljivih elemenata zemlje, vode, zraka i vatre. Miješanje i razlučivanje biva tako, da jedan element proдре u praznine, pore, drugog, ili opet iz njih izađe. No kako dolazi do toga? Miješanje i razlučivanje može biti samo posljedica gibanja. Empedoklo se povodi za Heraklitovom naukom o pretvaranju u protivno i formulira je tako, da na elemente djeluju dvije protivne sile⁵⁾, a

Ljubav i Mržnja.

to su **Ljubav i Mržnja**⁶⁾. Ljubav spaja elemente, Mržnja ih razdvaja. Ove dvije sile djeluju u empiričkom svijetu uvijek i s t o d o b n o⁷⁾. Da nije tako, bili bi elementi međusobno ili tako ispremiješani usljed djelovanja same Ljubavi, te se ne bi ništa razaznalo, ili opet potpuno odvojeni djelovanjem Mržnje, te bi postojala samo zemlja, voda, zrak i vatra i ništa drugo. Međutim vidimo,

¹⁾ Iz nauke Eleačana; ²⁾ Talet; ³⁾ Anaksimenes; ⁴⁾ Heraklit.

⁵⁾ Nije posve sigurno, da li te sile po Empedoklu postoje odijeljeno od elemenata, ili su samo svojstva elemenata, t. j. da li je Empedoklo zastupnik dualizma sile i materije, ili odvjetak hilezoističara. Vjerovatnije je ovo posljednje, jer o elementima govori kao o živim, pače božanskim bićima.

da u svemu ima svega¹⁾. No opet djelovanje obiju sila nije uvijek jednako jako: Empedoklo dakle misli kao i Heraklit, da se proces svemirskog bivanja odigrava u velikim periodama. Kako djeluju dvije sile (kod Heraklita je princip jedinstven), odigrava se proces bivanja naizmjenice kroz četiri periode (kod Heraklita dvije) svijeta. Prva je perioda, u kojoj vlada potpuna Ljubav²⁾, u drugoj se elementi stanu razlučivati djelovanjem Mržnje, u trećoj su potpuno razlučeni Mržnjom, u četvrtoj se ponovno miješaju djelovanjem Ljubavi.

Periode svijeta.

Sada živimo u četvrtoj periodi. Ljubav je razlučene elemente stavila u vivotito kretanje. Vatra je izbila na izvan (nebeska tjelesal), ispod nje se slegao zrak, koji obuhvaća pomiješanu zemlju i vodu. Iz toga mulja nikoše same od sebe najprije biljke, onda se stvoriše pojedini udovi životinja, koja je ljubav spajala u najrazličitije oblike. Tako nastadoše različiti izrodi i nemani, ali se u borbi za život³⁾ ne mogoše održati. Istom za život sposobni organizmi održaše se i stadoše se rasplodivati. Tečajem toga razvoja nastade i čovjek.

Postanak svijeta i čovjeka.

Čovjek je najsavršenija mješavina svih elemenata. Upravo time je sposoban da upozna svijet, jer jednako poznajemo jednaki: vatrom u nama vatru izvan nas itd. To biva tako, da čestice pojedinih tvari prodru u pore naših organa ili obrnuto. Nije dakle istina, da naša osjetila sama po sebi varaju, jer što bi bio uzrok toj varki? Samo kratkotrajnost našeg života priječi nas da spoznamo potpunu istinu, te vidimo samo djelove, a ne cjelinu. Stoga se ipak samo razumom dovinemo do prave spoznaje: i Empedoklo je ra-

Spoznaja.

¹⁾ Na pr. u čovjeku (tijelo: zemlja i voda, zrak: duša, temperatura: vatra).

²⁾ Tako zadovoljava Empedoklo zahtjevu, do kojega je Parmenid došao da ništa ne može biti jedan i jednostan (str. 11).

cionalista⁴⁾ kao i Parmenid i Heraklit, ali i u svojoj teoriji spoznaje nastoji da nađe most, koji vodi od empiričkog svijeta do problema metafizike.

Lako je razumljivo, da su četiri elementa za tumačenje raznolikosti tvari empiričkog svijeta posve nedostatna. To pokazuje već najprimitivniji eksperiment: miješaj zemlju s kojimgod hoćeš od onih ostalih triju, nikad na pr. zlata. No kemička analiza još nije bila pronađena, pomoću koje je moderna kemija našla nekih 90 elemenata, a ko ne zna dokazati, zašto bi bila zemlja element, a na pr. drvo ne, tome ostaju samo dva puta: ili da smatra sve elementom, što se na oko razlikuje jedno od drugog, ili ništa, tj. da pojam elementa iz svog tumačenja uopće izbaci. Prvim je putem pošao Anaksagora, drugim atomističari.

Nedostatak Empedoklovc nauke.

Anaksagora iz Klazomena (oko 500.—428.) pretpostavlja, da od iskona ima toliko različitih tvari, koliko ih u svijetu nalazimo. Element — ili kako on veli σπέρμα (sperma, sjeme) je sve, što dijeljenjem ostaje isto, na pr. kosa, drvo, meso, željezo, kamen itd. Ova su spermata poput Parmenidova „bitka“ vječna i nepromjenljiva, te je i njemu — kao Empedoklu — mijena, propadanje i nastajanje samo miješanje i razlučivanje raznorodnih tvari. No kako je Anaksagora logički usavršio nauku Empedokla, tako je usavršuje i tehnički. Da uzmogne doći do miješanja i razlučivanja, moraju se spermata sastojati od neizmerno mnogo nezamjetno malenih čestica (ὁμοιομερῆ, homoiomerē čestice, koje su po svojoj tvari jedinstvene). Broj tih čestica neograničeno je velik, različite su po obliku, boji i ukusu, a po trajanju su vječne.

ANAKSAGORA.
Spermata.

U početku su sva spermata bila is-

Postanak svijeta

rotacijom, koja je načela jednu tačku toga kaosa, te se udarom čestica jednu o drugu dalje rasprostirala. Guste, žitke, tamne i hladne čestice skupile su se ondje, gdje je danas naša zemlja; fine, tople i suhe čestice umakle su daleko u svemir.¹⁾ Ali to odjeljivanje nije potpuno: u svemu još ima svega. Poteškoća je u svemu tome samo ta, što treba protumačiti, otkuda ona rotacija? Anaksagora si pomaže tako, što tvrdi, da pored ostalih stvari ima jedna, kojoj je usaden princip kretanja. To je najlakša i najfinija od svih stvari: νοῦς (nūs), Nūs. razumna tvar. Anaksagora tu nastoji da spoji ekstreme Eleačana, koji „bitak“ zamišljaju kao nešto posve tjelesno²⁾ i Empedokla, koji shvaća prirodne sile još poput bića: νοῦς je i sila i materija. Ali taj νοῦς još nije duh, koji svijetom zaista vlada, on je Anaksagori samo sredstvo od nevolje, da protumači onaj prvi poticaj na kretanje materije.

O postanku čovjeka misli Anaksagora slično kao Empedoklo. Život je u Čovjek. živim bićima otale, što im je primiješan νοῦς. Čovjek ga ima u najvećoj mjeri: stoga je i najrazumnije biće. Opažanje osniva se na tome, što na stvari u nama djeluju protivne izvan nas: hladnim u nama poznajemo što je tople, toplim hladno. Ali k pravoj spoznaji vodi samo razum.

Velika je zasluga Anaksagore, što je prvi ispravno tumačio neke prirodne Tumačenje prirodnih pojava. pojave. Naučavao je na pr., da su nebeska tjelesa brzinom kretanja „užareno kamenje“. Napose Sunce nije tako maleno, kako nam se čini, nego nešto veće od Peloponeza. Zbog kretanje ne ruše se nebeska tjelesa na zemlju. Pomrčine nastaju otale, što između Zemlje i Sunca (Mjeseca) stupe druga nebeska tjelesa. Efekat tih nauka bila je optužba zbog „bezbožnosti“ i

progon iz Atene 431. god., gdje je dotle od 460. kao prijatelj Periklov živio. Umro je u Lampsaku.

Kakogod je bilo posve samovoljno, Stabe strane nauke Anaksagore. što je Empedoklo uzeo baš četiri elementa, tako se s iskustvom ne da dovesti u sklad, što Anaksagora veli, da ih ima beskonačno mnogo. Ta svakidašnje iskustvo upravo nam nameće spoznaju, da su mnoge stvari, za koje je Anaksagora tvrdio, da su različite, srodne, pače iste. Ako ništa drugo, a ono raspadanje čovjeka u „prah i pepeo“. Tu je dakle već jedna poteškoća. A druga je, što je Parmenid logički dokazao, da sva materija mora biti jednaka. Na toj tački logički do- tjeruju nauku Anaksagore **atomističari**.

Začetnik je ove nauke **Leukip**, ali o njemu znamo samo vrlo malo, dok je njegov učenik **Demokrit** (oko 460.—370.) dobro poznata ličnost¹⁾. S tvrdnjom, da je materija jedna i posve jednaka moraju atomističari dovesti u sklad gledajući na opće pojave u prirodi množinu predmeta i vječnu mijenu, kojoj je sve podvrgnuto, a gledajući na pojedine stvari svojstva, što ih na njima opažamo, dakle u glavnom oblik i veličinu, gustoću, boju, okus, temperaturu i zvuk.

Atomistika zastupa mišljenje, da je sva materija kvalitativno jednaka, Atomi i prazni prostor. vječna i nepromjenljiva. U tome je još potpuno u skladu s Parmenidom: „bitak“ ne može postati „ne-bitak“, a ni mijenjati se ne može, jer u što bi se mijenjao? Ali da se uzmogne tumačiti mijena, već sam „bitak“ mora biti tako udešen, da mijenu stvara, a sam da se ne mijenja. Mijena, što je u empiričnom svijetu opažamo, ili je mijena mjesta, ili oblika

¹⁾ Rodom je iz tračkog gradića Abdere. Putovao je širom cijelog onda poznatog svijeta. Svoju je nauku razložio u ogromnom broju

(veličine), ili mijena kakvoće. Mijeni mjesta uzrok je gibanje. Iz toga slijedi, da „bitak“, materiju, ne smijemo pomišljati nepomičnom (kao Eleačani): materija mora da je u vječnom gibanju. No sve što valja da se giblje, mora se u nečemu gibati. Parmenidov „bitak“ morao je ostati nepomičan, jer kuda bi se gibao? Stoga atomističari uče, da pored materije postoji još i prazni prostor!

Mijena oblika (veličine) nastaje time, da se nešto nečemu dodaje ili oduzima, t. j. da se materija dijeli. Materija mora dakle biti djeljiva do najsićušnijih nedjeljivih čestica.¹⁾ Te su čestice tako sitne, da ih ne možemo ni opaziti, a kamo li dalje dijeliti, stoga ih zovu atomi,²⁾ nedjeljive čestice. Atomi su dakle kvalitativno jednaki, vječni i nepromjenljivi, u vječnom su gibanju, neizmjeran je njihov broj, beskonačna je različitost njihova oblika³⁾, te su prema tome, kolikogod su sićušni, ipak različiti po veličini. Drugim riječima: atomistika je jedini „bitak“ Parmenida razbila u beskonačnu množinu sitnih „bitaka“, odijelila ih praznim prostorom i stavila u gibanje.

Ovim svojstvima atoma protumačeno je u empiričkom svijetu gibanje, množina predmeta i kvantitativna mijena⁴⁾. Bez osobitih poteškoća polazi atomističarima za rukom da pomoću istih svojstava donekle protumače i kvalitativnu mijenu, mijenu kakvoće, te da prema tome dobrim dijelom odgovore i na drugo pitanje: otkuda različitost empiričkih stvari? Ta različitost ovisi kao i kvantitativna mijena o

¹⁾ Da se mogu dijeliti, bile bi promjenljive, a „bitak“ mora biti nepromjenljiv!

²⁾ ἄτομοι (atomoi) od τέμνω (témnō, sjeći, dijeliti) i ἀ- (a-, ne-).

³⁾ Različitost oblika i različitost po veličini mora Demokrit pretpostavljati, da uzmogne svesti svaku kvalitativnu mijenu na kvan-

broju, obliku, položaju i međusobnom smještaju atoma¹⁾, te o množini praznoga prostora između njih. Veći se predmeti na pr. razlikuju od manjih množinom atoma, kockasti od okruglih smještajem, plinovi od kovina, žitki od tvrdih predmeta množinom praznog prostora između atoma, hrpavo od glatkog oblikom atoma²⁾. Kvalitativna mijena nije dakle ništa drugo, nego kvantitativna mijena. Ali otkuda onda različitost boje, okusa, temperature? Ove se osobine stvari ne mogu direktno izvesti iz osobina samih atoma. Stoga ih atomistika n a p r o s t o n i j e č e. Tu sebi Demokrit pomaže subjektivizmom sofiste Protagore³⁾. Poznato je, da svi ljudi boje ne osjećaju jednako; nadalje, što je jednom toplo, drugom je hladno; a i ukus se znatno razilazi. Prema tome sam predmet tih svojstava ne može imati, jer bi jednako djelovao na sve, nego tu čovjek svoje osjećaje prenosi na predmet. Stanovite naslage, stanoviti oblik i smještaj, stanovito gibanje atoma nazvao je čovjek samovoljno bojom, okusom i temperaturom. Međutim postoje samo atomi i prazni prostor.

Atomi su u vječnom gibanju na sve strane. Gdje se više od njih sukobi, nastane vrtlog, oko kojega se kupe sve veće i veće množine atoma. Kod toga se jednaki atomi pridružuju jednakim, teški se okupe u sredini i istisnu lakše na periferiju, te se cijela ta masa stavi u stalnu rotaciju. Tako nastaje beskonačna množina svjetova, jedni se istom razvijaju, drugi sudarom propadaju. No sve to ne biva „slučajno“. Slučaja nema, nego sve izlazi iz jednog uzroka, iz mehaničke potrebe.

Od svih stvari najvažnija je vatra. Njezini su atomi najfiniji, najbliži i naj-

¹⁾ Razliku u obliku predočuju n. pr. slova A i N; u položaju: N i Z (okrenuto N!); u smještaju AN i NA.

Postanak svijeta.

Život je vatra.

gladi, njihovo gibanje najživahnije. Atomi vatre nosilac su života, njihovo je gibanje život.

I naša se duša sastoji od ovakih atoma. Mišljenje i osjećanje njihovo je titranje. Očut i pomisao nastaju, kada s predmeta oko nas atomi prodru u naša osjetila, te ondje svoje gibanje prenesu na atome duše. Ali kraj svega toga do najviše spoznaje ne dolazimo osjetilima, nego samo razumom. I Demokrit je racionalista, a ne senzualista. Posve razumljivo: ta tko je ono, što je u njegovoj nauci glavno, atome i prazni prostor, ikad vidimo ili inače osjetio?!

Svrha je života blaženost — na ovom svijetu. Jer pojedini atomi duše istina su vječni, ali onaj skup ovih atoma, koji je nosilac našega „ja“, rasprši se raspadom tijela na sve strane, da drugdje život stvara. Stoga valja da se mudrac za života naužije. No kako je osjećanje titranje atoma duše, valjan je samo onaj užitak, koji ne poremeti i uznemiri ovo titranje. Mudrac mora dakle da teži za mirom i spokojnosti, da mu duša bude slična površini mirnoga mora. A tu harmoničnost titranja daje atomima duše duševni užitak, te kako je najveći duševni užitak spoznaja istine, blaženstvo i svrha ljudskog života leži u težnji za spoznajom.

Osvrt.

Atomistikom dosegla je grčka znanost svoj vrhunac, koji do danas nije uzdrman. Cijela današnja fizika i kemija stoje na atomističkoj osnovi. Istina: okolnost, da je kemiji uspjelo pronaći oko 90 raznorodnih elemenata govori zasada još protiv Demokrita. No međutim puca pogled u budućnost: prelaz jednog elementa u drugi gotova je činjenica, i ako se eksperimentom da provesti samo za radium i helium. Što je taj prelaz uopće moguć, po tome moramo nasluđivati da je svaka materija jednorodna i

se, dobiti pravo. Dug je bio put, kojim se došlo do tih istina. Samo tako darovit narod kao grčki mogao ga je prevaliti za 200 godina. Polazeći od žive tvari hillozoističara naučila se znanost najprije razlikovati osnovne pojmove vječnog i nepromjenljivog „bitka“ i bivanja, koje je za empirički svijet jednako karakteristično kao to, da postoji, da jest. Lice i naličje. Neizvježbano oko isprva je nijekalo lice, kad je vidjelo naličje i obrnuto. I pukao je jaz između svijeta iskustva i svijeta misli. Parmenid niče bivanje, Heraklit zabacuje bitak, a obojici je empirični svijet samo varka. Zar da je nepromjenljivi i jedinstveni „bitak“ uzrok vječnoj mijeni? A ipak je nemoguće nijekati i jedno i drugo. Sada stanu posredovati Empedoklo i Anaksagora. Sve se spasiti ne da. Rastavljaju „bitak“ u više različitih „bitaka“, samo da ostane svaki od njih nepromjenljiv. Empedoklo se o jedinstvenost principa još ogrješuje time, što uvodi uza nj i sile „Ljubav“ i „Mržnju“. Anaksagora je jedinstvenosti principa već u toliko bliži, što mu je i nūs tjelesan, kao bitak uopće. Demokritu napokon polazi za rukom, da jaz premosti s najmanje koncesija, da uz nepromjenljivost svakog pojedinog komadića bitka sačuva jedinstvo materije. Bitak prestaje biti jedan po broju, ali ostaje, a to je važnije, jedan po kakvoći, ostaje nepromjenljiv, a ipak dobiva sposobnost, da izazivlje mijenu. Sve je slučajno, hotimično, mitološko izlučeno iz toga sistema: samo atomi postoje i prazni prostor!

Ali grčki um s ovim shvaćanjem prirode ne bijaše zadovoljan. Ta priroda mu je od iskona bila živo, duhovno biće. Ona još živi u narodnom vjerovanju, pjesništvo ulijeva novi život stariim bogovima. A tu? Tu je samo mehanika atoma. Duh je izčeznuo iz svijeta! Duh je Grku uvijek glavno. On prezire svaki mehanički rad, rad bez duha i u običnom životu. Stoga kasnija filozofija opet se vraća na ideju o duhu, da je priroda i

Izdanja knjižare J. Studničke i druga

u Sarajevu.

- Altarac, O obrazovanju mladeži.
Anonimus, Muslimansko pitanje.
Бесаровић, Запатлијско питање у Босни и Херцеговини.
Bjelevac, Sličice i profili (iz života modernog muslimana).
Dlustuš, Ima li me rad, pjesma za mezzosopran ili tenor i klavir.
✓ Dvorniković, Essay iz područja ped. psihologije i estetike.
Fontanella, Schönheit Scham u. Liebe im Haushalt der Natur.
Gewerbe Vorschriften für Bosnien u. Herc.
Ginargić, Gospodarski razvitak Jugoslavije u najbližoj budućnosti.
Gjurgjević, Memoari sa Balkana 1858—78.
Glück, Eksproprijacija i otkup zemljišta za gradnju novih željeznica u Bosni.
Glück, Željeznice u Srbiji.
Haemerle, 25 Jahre Schmalspurbahn in Bos. u. Herc.
Hillman, Turski razgovori.
Hillman, Njemački razgovori.
Holl, Uputa u sadnju šumskog drveća.
Jurkić, Proljetno cvijeće, pripovijetke za mladež.
Kačerovski, Balkanski valčik za klavir.
Kačerovski, Balkanski valčik za gitaru.
Kačerovski, Sevdalinke za klavir i pjevanje (u štampi).
Kačerovski, Cvijeće sa bosansko-hercegovačkih livada, karišik za klavir.
Kazarov, Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker.

- Kazazović, Čorav račun, šala sa pjevanjem u tri čina iz bosanskog života.
✓ Kemura, Prvi srpski ustanak pod Karadjordjem po turskim izvorima.
Бнежевихева, Три приповјетке за младеж.
Kondić Dr., Zarazne bolesti kod domaćih životinja.
Кондић Др., Заразне болести код домаћих животиња.
Кондић, Темељна правила инфинитезималнога рачуна.
Kralj, Kratka uputa u njemačku literaturu.
Kreševljaković, Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni
Kruszelnicki, Zakon o štampi, sistematski prikazan.
Kulier, Uputa u pisanje strojem.
✓ Lambertz, Die Volkspoesie der Albaner.
Ljubibratić, Praktična gramatika talijanskog jezika za samouke.
Maćejovska, Moj dilbere — Mara ima, za klavir sa tekstom.
Mandić, Zemljopisni i statistički pregled Bosne i Herc.
Maraković M., Studien über die Bora.
Maraković, Zelena grančica, niz pouka roditeljima i mladeži.
Miler, Njemački vodič, njem.-hrv. besjedovnica
Mitrović, Pregled povjesti francuske književnosti
Moscheles, Das Klima von Bosnien u. der Hercegovina
✓ Nopcsa, Haus u. Hausrat im katholischen Nordalbanien
Patsch Carl Dr., Bosna i Hercegovina u rimsko doba
Поповић В. Др., Историја Југославена. I. свеска. Синтетичан преглед средовјековног развоја земље и народа.
Potencije i korjeni brojeva od 1 do 1000
Prelog, Povjest Bosne u doba osmanlijske vlade I/II
✓ Prelog, Povjest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva
✓ Prelog, Repetitorij opće povjesti — stari vjek
✓ Prelog, Repetitorij opće povjesti — srednji vjek
✓ Prelog, Repetitorij opće povjesti — novi vjek
Schäfer, Francuski razgovori.
Stefanowski, Handbuch zum Amtsantritt für

Stefanowski, Polizei u. Disziplin.

Steinmetz, Der Praktische Holzberechner.

Steinmetz, Albanisches Notwörterbuch.

Studnička-Krčmař, Mala zbirka aritmetičkih i algebarskih formula.

Studnička, Alphabete.

Studnička, Grundlagen der schönen Form.

Studnička, Pregledna karta Bosne i Hercegovine.

Studnička, Rostlina v ornamentě pravidelném

Studnička, Najnoviji plan grada Sarajeva.

Studnička, Schattenlehre für Schule u. Haus.

Studnička, Divy přírody.

Studnička, Geometrija za šegrtske škole.

Studnička, Krása stud a laska v pohlavním výběru lidském.

Studnička, Osnove lijepog oblika (raspačano).

Studničková, Češki najnužniji razgovori.

Suzin, Hatikva, cijonska himna za klavir.

Suzin, Čika Pera jaši konja bela za klavir četveroručno.

Suzin, Srbijanka, kolo za klavir

Suzin, Šegrtsko kolo za klavir

Suzin, Oj daj da umrem za klavir i pjevanje.

Truhelka, Geschichtliche Grundlage der bos. Agrarfrage

Truhelka, Kraljevski grad Jajce, povjest i znamenitosti

Truhelka, Die Königsburg Jajce.

Truhelka, Naši gradovi, opis najlepših sredovječnih gradova u Bosni i Hercegovini.

Truhelka, Gazi Husrevbeg njegov život i njegovo doba.

Truhelka, Arnautske priče I/II.

Vježbenica za knjigovodstvo (skripture).

Zeilinger, Tabelle über den Materialbedarf bei Portlandzement in verschiedenen Mischungsverhältnissen.

Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu.

Земаљски устав за Босну и Херцеговину.

Ljubibratić:

Talijanska slovnica

za samouke.

Kulier:

Uputa u pisanju

strojem.